

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Навчально-науковий інститут психології та соціальної роботи
Кафедра загальної, вікової та соціальної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітнього ступеня «магістр»

на тему

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ ТИПОМ САМОСТАВЛЕННЯ

Виконала:

магістрантка 2-го року навчання,
61 групи
Тарасенко Зоя Сергіївна

Науковий керівник:

Дяченко Вікторія Анатоліївна,
к. психол. наук, доцент

Захищено з оцінкою _____

Голова ЕК _____

**Чернігів
2024**

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Теоретико-методологічний аналіз самоствавлення як чинника девіантної поведінки підлітків	
1.1. Поняття девіантної поведінки та її чинники	6
1.2. Види девіантної поведінки та особливості їх прояву у підлітків	12
1.3. Самоствавлення як складова самосвідомості підлітка	16
1.4. Самоствавлення як чинник формування девіантної поведінки у підлітковому віці	21
Висновки до першого розділу	28
Розділ II. Емпіричне дослідження схильності до девіантної поведінки у підлітків з різним типом самоствавлення	
2.1. Характеристика вибірки та процедури дослідження	29
2.2. Методики та методи дослідження	29
2.3. Отримані результати та їх аналіз	30
Висновки до другого розділу	54
Висновки	55
Список використаної літератури	56
Додатки	62

ВСТУП

Дослідження девіантної поведінки підлітків має неабияке значення для психології, оскільки цей період є критичним у формуванні особистості, системи цінностей і соціальних навичок. Підлітковий вік характеризується інтенсивним фізіологічним, емоційним та соціальним розвитком, який часто супроводжується внутрішніми конфліктами, кризою ідентичності та труднощами адаптації до суспільних норм. Емоційна нестабільність, стресові й фрустраційні стани, що часто виникають у цьому віці, створюють ризики відхилень у поведінці.

Девіантна поведінка підлітків є однією з найгостріших соціальних та психологічних проблем сучасності. Масштаби відхилень у молодіжному середовищі зростають за багатьма показниками, включаючи конфліктність, недисциплінованість, алкоголізм, наркоманію, моральну деградацію та злочинність. У зв'язку з війною в нашій країні практичними психологами також відмічено розповсюдження адиктивних форм поведінки серед дітей підліткового віку, зокрема гемблінгу, Інтернет-залежності, ігрової залежності тощо.

Підліткова девіантність згодом може перерости в кримінальні форми поведінки, що становить загрозу не лише для подальшого розвитку особистості, а й для суспільства загалом. А отже є необхідність у вивченні чинників, що сприяють розвитку девіантної поведінки підлітків, з метою попередження або припинення її подальшого розгортання.

Девіантна поведінка підлітків часто є наслідком порушень у самосвідомості, низької самооцінки, емоційної нестабільності або впливу несприятливого середовища. Її своєчасне виявлення дозволяє психологам попереджати розвиток емоційних проблем, таких як депресія, тривожність або суїцидальні тенденції.

Виходячи з вищезначеного, вважаємо дослідження чинників девіантної поведінки актуальною проблемою психології, що й обумовило

вибір теми магістерської роботи «Особливості прояву девіантної поведінки підлітків з різним типом самоствавлення».

Об'єктом нашого дослідження є девіантна поведінка підлітків.

Предметом – самоствавлення як чинник девіантної поведінки у підлітковому віці.

Метою даної роботи є виявлення особливостей впливу самоствавлення на схильність до різних видів девіантної поведінки у підлітків.

Виходячи з поставленої мети **основними завданнями** нашого дослідження є такі:

- 1) теоретично дослідити феномен девіантної поведінки та особливості її прояву у підлітковому віці;
- 2) теоретично дослідити формування та особливості становлення самоствавлення у підлітків;
- 3) дослідити теоретично та емпірично самоствавлення як чинник схильності до девіантної поведінки у підлітків;
- 4) провести математико-статистичний аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження, зокрема відмінностей у групах підлітків з різним рівнем самоствавленням у схильності до девіантної поведінки;
- 5) здійснити інтерпретацію отриманих даних, їх аналіз та сформулювати висновки.

Теоретико-методологічна основа дослідження. Теоретичну основу дослідження складають концепція особистісного зростання підлітків І. Булах, вчення про самоствавлення як компонент самосвідомості, представлене в роботах українських психологів В. Горбатих, Н. Макаренко, Т. Титаренко, Н. Токаревої, П. Чамати, А. В. Шамне; концепції девіантної поведінки, викладені в працях О. Бондарчук, Н. Максимової, В. Моргуна, К. Седих.

Методи дослідження. В ході дослідження був використаний комплекс теоретичних (аналіз, узагальнення, класифікація), емпіричних (Тест-опитувальник самоствавлення (В.В. Столін та С.Р. Пантелєєв), методики «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється від норми» (О.М.

Орел) (жіночий та чоловічий варіант), Є. Ільїна «Ауто- і гетероагресія») та математико-статистичних (частотний аналіз, критерій t-Ст'юдента, кластерний аналіз) методів.

Структуру роботи складають вступ, два розділи, список використаної літератури та додатки. У першому розділі наведено результати теоретичного аналізу проблеми девіантної поведінки, особливостей її прояву у дітей підліткового віку, розглянуто самоствавлення як компонент самосвідомості, тип якого впливає на формування схильності до девіантної поведінки підлітків. У другому розділі міститься опис вибірки, методик та процедури дослідження типів самоствавлення як чинника схильності до девіантної поведінки підлітків, опис отриманих результатів, їхня інтерпретація та аналіз. Загальний обсяг роботи – 61 сторінка.

Розділ I. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ САМОСТАВЛЕННЯ ЯК ЧИННИКА ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Проблема девіантної поведінки підлітків широко представлена в рамках психологічних досліджень, зокрема в соціальній, віковій, дитячій, юридичній психології. Даний розділ присвячений розгляду поняття «девіантна поведінка», видів девіантної поведінки та особливостей їх прояву в підлітковому віці.

1.1. Поняття девіантної поведінки та її чинники

У рамках поставлених перед нашим дослідженням задач розглянемо деякі теорії, які пояснюють суть девіантної поведінки, фактори її формування.

Одними з перших соціальні девіації почали вивчати соціологи, зокрема Е. Дюркгейм розробив теорію аномії, що пояснює соціальну дезорганізацію та девіації як природні явища у процесі розвитку суспільства. Аномія виникає під час кризи соціальних норм і цінностей, створюючи умови для дезорієнтації людей і поширення девіантної поведінки. Він вважав, що девіації є природною частиною будь-якого, в тому числі й здорового суспільства, а основною причиною виникнення різних форм девіантної поведінки є недотримання соціальних норм або їх ігнорування.

Оскільки суспільство унормовує взаємодію між індивідами у різних сферах їх життєдіяльності, то повне відчуження від суспільних норм неможливе: якщо аномія виявляється в одній сфері, то в іншій регулююча функція суспільства, як правило, зберігається. Тобто, причину девіацій Е. Дюркгейм вбачає в кризових станах суспільства, коли традиційні соціальні інститути та норми зруйновані, а нові ще не утворені; небезпечним результатом прояву девіації є втрата солідарності суспільства, в основі якої знаходиться мораль, що відображено в колективній свідомості [29; 49].

Теорія Е. Дюркгейма зазнала подальшого розвитку, зокрема в теорії Р. Мертон. Останній аномію пов'язує з тим напруженням, яке виникає через розбіжності між вимогами суспільства, втіленими в його цінностях і очікуваних поведінкових стандартах та реальними можливостями соціальних акторів. Така ситуація викликає у людини фрустрацію, оскільки реальні засоби досягнення поставлених цілей не відповідають соціальним нормам. А отже девіантна поведінка є результатом невідповідності декларованих суспільством цінностей та прийнятих норм, засобів їх досягнення та реальних засобів, якими індивід може скористатися для досягнення власної мети.

Т. Парсонс обумовив людську поведінку такими підсистемами як організм, особистість, соціальна система та культурна система. Людина вибудовує свою унікальну систему поведінки, яка відображає зразки поведінки тієї культурної системи, в якій і відбувається розвиток цієї людини. Унікальність її поведінкової системи обумовлюється можливістю внесення до типового, яке пасивно засвоюється, свого власного (позитивного чи негативного).

Типове в поведінці індивіда обумовлене тими нормами, цінностями, правилами, які співвідносяться з культурною системою даного суспільства і набувають загального визнання (легітимізації). Доки ця система вважається соціумом як прийнятна чи правомірна, доти всі підсистеми будуть діяти ефективно, цілісно. Єдність культурної орієнтації членів суспільства лежить в основі їх соціальної ідентичності, яка, в свою чергу, стає основою для інтеграції організмів та особистостей у соціальну систему.

Девіантна поведінка виникає тоді, коли на рівні особистісних систем не виконуються очікування культурних і соціальних систем, тобто цінності та норми останніх втрачають статус зразків поведінки, а відповідно, й значущість.

Представниками кримінологічних теорій девіантної поведінки є, зокрема, Е. Сазерланд та Д. Глейзер. Вони стверджували, що девіантна

поведінка виникає як результат навчання у взаємодії з носіями норм та зразків злочинної поведінки. Е. Сазерланд не пояснював яким чином формується злочинна поведінка, якій потім навчаються, також він не виокремив індивідуальних відмінностей злочинців і вважав, що злочинна поведінка, діяльність засвоюється як і будь-яка інша. Д. Глейзер уточнив процес наслідування зразків поведінки, ввівши поняття диференційованої ідентифікації. Сутність цього феномену полягає в тому, що індивід наслідує поведінку до моменту, коли він ідентифікує себе з людьми (реальними, уявними), з точки зору яких його девіантна поведінка є прийнятною. Тобто підкреслюється той факт, що набуття, прийняття девіантного зразка поведінки є рішенням самого індивіда і залежить від його ідентифікації з носіями девіантних зразків.

Останні теорії наблизилися до суб'єкта девіантної поведінки, його характеристик. Найбільш повно індивідуальні чинники девіантної поведінки відображені у психологічних теоріях.

Особливий інтерес представляють позиції біхевіористів. Соціально-когнітивна теорія А. Бандури базується на тому, що поведінка людини обумовлена соціальними впливами і є результатом соціального навчіння. Механізмами, завдяки яким людина навчається тій чи іншій поведінці, є спостереження за соціальними моделями (вікарне навчіння), власний досвід та оперантне обумовлення. Б. Скіннер підкреслював, що поведінка людини, включно з відхиленнями, значною мірою є результатом впливу зовнішніх факторів, таких як винагороди, покарання або обставини, які підкріплюють певні дії.

Разом з тим представники необіхевіоризму не відкидали ще один чинник формування поведінки – когнітивні процеси. Зокрема, А. Бек пояснює особливості поведінки людини інтерпретацією нею ситуації, подій, в яких поведінка розгортається, – когнітивна схема, яка складається як інтерпретація події, визначає поведінку.

Глибинна психологія причинами виникнення девіантної поведінки називає конфлікт між свідомістю та несвідомими потягами, а також неадекватність або недостатність захисних механізмів для адаптації (З.Фрейд), базову тривогу, яку викликає у дитини середовище, і яке дитина сприймає як вороже (К. Хорні), вибір між двома способами реалізації людської природи – «мати» і «бути», якщо людина обирає «мати» і не має змогу задовольнити цю потребу, то це призводить до фрустрації, яка лежить в основі агресивної поведінки (Е.Фромм), нерозвиненість почуття спільності, яке лежить в основі стилю життя (А. Адлер).

Механізми виникнення девіацій також не оминули в своїх роботах і представники гуманітичної психології. А. Маслоу появу девіацій пов'язує з неможливістю людини задовольнити потреби, їх блокуванням, порушенням або неможливістю самоактуалізації.

У феноменологічній концепції К. Роджерса основними чинниками девіантної поведінки розглядаються неконгруентність особистості, недиференційована Я-концепція, а також порушення її становлення, що призводить до неприйняття себе та зовнішнього світу, заблокований процес самоактуалізації.

У сучасній науковій думці термін «девіантна поведінка» охоплює широкий спектр форм поведінки, які можна у загальному сенсі позначити як такі, що не відповідають нормі. Причому цей спектр включає як умовно позитивні відхилення, так і негативні. Відповідно до тематики та задач нашого дослідження ми сфокусуємося на негативних аспектах підліткових девіацій.

Аналізуючи зміст поняття «девіантна поведінка» ми визначили низку суттєвих характеристик, які означають поведінку як таку, що відхиляється від норми. Девіантна поведінка проявляється як відхилення особистості від загальноприйнятих соціальних норм, що призводить до порушення гармонійної взаємодії між індивідом та суспільством. Людина свідомо чи несвідомо обирає альтернативний варіант поведінки, який суперечить

вимогам соціальних стандартів у конкретній ситуації. В основі такого відхилення, як правило, лежать конфлікти інтересів і цінностей, розбіжності в потребах та методах їх задоволення, деформація виховного процесу, життєві труднощі та інші негативні фактори. Даний аспект девіантної поведінки можна означити як інтеракційний, тобо такий, що виявляється у взаємодії особистості та суспільства. Сама ж девіантна поведінка виступає як негативний результат невдалої соціалізації або як відображення дефектів процесу соціалізації [9].

Також умовно можна виділити інтрарівень прояву девіантної поведінки особистості. Зокрема М. Папуча серед характеристик такого рівня називає порушення психічних процесів: вольових, що проявляється в нездатності особистості до регуляції власної поведінки, емоційних та пізнавальних – і, як результат таких порушень, – соціальна дезадаптація особистості [26]. Науковці звертають увагу на те, що форма та ступінь соціальної дезадаптації є одними з основних характеристик девіантної поведінки [48].

Крім того, при вивченні девіантної поведінки, дослідники враховують статеві-віковий аспект – те, що вважається нормою для представників певного віку, не є нормою для представників іншої вікової групи, так само як і в статевих групах є відмінності у поведінкових проявах (поведінка, яка вважається нормальною для жінок, не вважається такою для чоловіків) [26]. Тобто існують певні соціальні очікування до тих або інших категорій людей, їх поведінки, відповідно до їх соціально-демографічних характеристик. Слід зазначити, що такі очікування можуть бути обумовлені й соціальним становищем людини, її етнічною та культурною приналежністю тощо. Як зазначає О. Христук, девіантність визначається не лише порушенням загальноприйнятих суспільних норм, а й тим, що така поведінка не відповідає соціальним очікуванням [36].

Зупинимось коротко на гендерному аспекті прояву девіантної поведінки. Як правило, особливості прояву девіантної поведінки, поширеності її форм серед підлітків різної статі пояснюють гендерними

стереотипами. Відомо, що до виявлення прямої, фізичної агресії більше вдаються чоловіки, а до непрямой, вербальної – жінки.

Т. Говорун та О. Кікінеджі розбіжності у формах прояву девіантної поведінки пояснюють гендерною соціалізацією, яка сприяє розвитку у хлопців так званих маскулінних рис, до яких відносимо наполегливість, агресивність, активність, жорсткість, а у дівчат – слухняність, підлеглість. Серед дівчат рідше зустрічаємо таких, які виявляють асоціальні форми поведінки. Розлади харчової поведінки, як одна з форм адикції, частіше зустрічаються серед дівчат, до яких застосовуються гендерні стереотипи зовнішності, а серед хлопців більш поширеним є гемблінг та вживання наркотиків, асоціальні форми девіантної поведінки, що пояснюється вихованням у них змагальності, формуванням стереотипу «справжнього чоловіка» [14; 48].

Аналізуючи девіантну поведінку підлітків, І. Зубіашвілі виділила два основні фактори, що впливають на її формування: 1) загальносуспільні процеси, які є різноспрямованими за своїм змістом і формою, часто нестабільними та суперечливими; 2) зміни у найближчому соціальному середовищі: сім'ї, школі та інших мікросоціальних групах, які впливають на соціалізацію підлітка [23].

Н. Токарева з колегами називають чинники, що впливають на формування мотивів девіантної поведінки у підлітковому віці:

- порушення рівноваги між потребами;
- актуалізація другорядних потреб;
- викривлене сприйняття чи недооцінка життєвої ситуації [46].

У педагогічній, психолого-педагогічній науковій літературі, кримінології для означення підлітків, які демонструють девіантні форми поведінки, застосовується таке поняття як «важковихованість». Такі підлітки важко піддаються виховним та педагогічним впливам, що вказує на проблеми в процесі їх соціалізації, а також на ймовірнісну загрозу у розвитку особистості дитини через те, що вона погано засвоює моральні, правові та

інші соціальні норми. І. Островська-Бугайчук звертає увагу на те, що такі підлітки мають порушення нормального розвитку і являють собою осіб, у яких вироблений стабільний стереотип поведінки, яка є неприйнятною у даному суспільстві [36].

Ще однією ознакою девіантної поведінки є сталість її прояву, тобто така поведінка не є відповіддю на конкретну ситуацію, а фактично відображає спрямованість особистості.

Отже, девіантна поведінка охоплює різноманітні форми відхилень від суспільних норм. У контексті підліткової девіантності досліджується переважно її негативна сторона. Вплив на формування підліткової девіантності мають загальносуспільні процеси (нестабільність, суперечливість) та найближче соціальне середовище (сім'я, школа, мікросоціальні групи), а також індивідуальні чинники, як-от порушення рівноваги потреб і викривлене сприйняття ситуацій. Девіантна поведінка підлітків є наслідком порушень у процесі соціалізації, що виражається у слабкому засвоєнні моральних, правових та соціальних норм.

1.2. Види девіантної поведінки та особливості їх прояву у підлітків

Під девіантною поведінкою ми розуміємо поведінку, яка відхиляється від загальноприйнятих суспільних норм, культурних, моральних, правових тощо.

Аналізуючи наукову літературу щодо типології девіантної поведінки, ми не знайшли одностайності у науковців. Одні зосереджуються на ступені протиправності вчинків, розрізняючи делінквентну (протиправну) та кримінальну (злочинну) поведінку, всі інші види, відносячи до відхилень, критерієм яких є норма психічного здоров'я. При цьому делінквентну поведінку складають проступки, які розцінюються як правопорушення, що є незначними, а проступки, які підпадають під дію карного законодавства, становлять кримінальну поведінку [26].

І. Денисов, аналізуючи детермінанти асоціальної поведінки, звертає увагу на синонімічність використання понять «девіантна» та «асоціальна» поведінка. При цьому він зазначає, що термін «асоціальна поведінка» відображає лише негативний аспект девіацій, а «девіантна поведінка» охоплює і просоціальні поведінкові прояви на кшталт творчої обдарованості [18].

О. Бондарчук вважає, що основою для типології девіантної поведінки є тип норми, з якою порівнюються особливості поведінки та її негативні наслідки. Дослідниця виділяє такі типи девіантної поведінки [6]:

1. Антисоціальна (делінквентна та кримінальна). Делінквентна поведінка розглядається як така, за яку особа не несе відповідальність перед законом, пов'язана з дрібними правопорушеннями на кшталт хуліганства, вандалізму, бешкетування тощо, несе загрозу соціальному порядку та благополуччю інших людей. Як правило, така поведінка притаманна особам з невираженою асоціальною спрямованістю, схильністю до розваг. Формами забезпечення своїх потреб вони обирають такі, що неприйнятні в оточенні та не відповідають соціальним нормам.

К. Седих та В. Моргун відмічають, що делінкветність підлітків, як правило, має початок зі шкільних прогулів та приєднання до асоціальних груп ровесників [41].

Делінквентна поведінка через механізм безкарності або недостатніх санкцій може трансформуватися у кримінальну (злочинну), за яку особа вже несе кримінальне покарання, оскільки її діяння порушують норми кримінального права.

Підґрунтям типології злочинної поведінки часто визначають спрямованість особистості. Залежно від спрямованості особистості виділяють випадкову злочинну поведінку (не відповідає загальній спрямованості особистості), випадкову з точки зору приводу та ситуації, але в цілому узгоджується зі спрямованістю особистості, відповідну до кримінальної спрямованості особистості. Для підлітків характерний, як правило, перший

тип кримінальної поведінки, – у них ще до кінця не сформована спрямованість особистості. Їх поведінка часто визначається характеристикою того середовища, в якому підліток зростає. Н. Токарева та співавтори звертають увагу на те, що велика частина підліткових злочинів скоєна у групі [46]. Група виступає своєрідним захисним полем, яке знімає індивідуальну відповідальність та знижує страх перед покаранням, критичність сприйняття подій та себе, а також через механізм зараження та навіювання у групі підвищується агресія та жорстокість.

2. Асоціальна поведінка пов'язана з соціальними очікуваннями, моральними нормами. Вона не несе великої небезпеки для суспільства, але провокує конфлікти, осуд з боку суспільних акторів. Суб'єктів такої поведінки характеризує дезадаптованість, відчуженість від загальноприйнятих конвенційних норм, протестність тощо. Прикладами такої поведінки може бути бродяжництво.

Підлітків, які демонструють асоціальну поведінку часто називають аморальними. Як правило, основними чинниками формування особистості з асоціальною спрямованістю є негативні сімейні умови виховання.

Характерною рисою асоціальної поведінки є агресія. Основними формами агресії є фізична агресія, вербальна агресія, аутоагресія. Як зазначають дослідники, підлітковий вік є сензитивним до агресивних проявів, оскільки саме в цей період підвищується негативізм, емоційна нестабільність, тривожність, з'являються акцентуації характеру. Все це підсилюється залежністю від групи однолітків, навіюваністю, хибними авторитетами, коли бути агресивним означає бути сильним. Також агресивна поведінка у підлітковому віці є засобом самоствердження, захисною реакцією на суб'єктивно негативні впливи з боку дорослих тощо. За допомогою агресії підліток знімає фрустрацію своїх потреб, загалом агресивна поведінка багатофункціональна у підлітковому віці [46].

3. Аутодеструктивна поведінка пов'язана з відхиленнями від психологічної, медичної норми, спрямована на нанесення фізичної або

психологічної шкоди особистості. До цієї групи девіантної поведінки О. Бондарчук відносить суїцидальну, віктимну, адиктивну поведінку.

Суїцидальна поведінка супроводжується психологічною кризою, яку особистість суб'єктивно переживає як нездоланну і єдиним виходом з неї – фізично прибирати себе з цієї ситуації. Розрізняють істинний, демонстративний, прихований суїцид, а також парасуїцидальну поведінку. Суїцидальна поведінка включає не лише дії, а й такі суїцидальні прояви, як висловлювання, думки, почуття.

Науковці-психологи відмічають різноманіття проявів суїцидальної поведінки у підлітковому віці, при цьому завершених суїцидів небагато [41].

Останнім часом серед підлітків усе частіше зустрічається так звана несуїцидальна аутоагресивна поведінка, яка не має метою смерть, виявляється у формі самоушкоджень, які не становлять небезпеки для життя.

Віктимна поведінка – активність особистості, коли вона свідомо або несвідомо сприяє скоєнню проти неї злочинних дій.

Термін «адиктивна поведінка» охоплює широкий спектр залежностей від вживання певних речовин (наркотики, алкоголь тощо), які змінюють психічний стан, до ігрової залежності.

Н. Токарева та співавтори, аналізуючи особистість сучасного підлітка та прояви адиктивної поведінки у підлітковому віці, вказують на такі форми залежності, як хімічна залежність (наркотики, алкоголь, побутова хімія, лікарські засоби, нікотин), емоційна, ігрова (гемблінг), комп'ютерна (Інтернет) залежність. Ігрова, як і комп'ютерна залежність дозволяє підлітку реалізувати потребу у самовираженні, активності, керуванні та прогнозуванні ситуації; розвивається феномен уявного друга [46].

Крім того, типовими девіаціями в підлітковому віці дослідники називають дисморфоманічну поведінку, яка викликана низькою оцінкою своїх фізичних параметрів, що призводить до усамітнення і прагнення виправити недоліки; анорексія – форма порушення харчової поведінки, що супроводжується постійним контролем ваги, її зниженням та обмеженням у

споживанні їжі; гебоїдна поведінка, яка виявляється через виражену опозицію до оточення, надмірною жорстокістю, імпульсивною агресією по відношенню до інших, неприйняття або ігнорування моральних норм на фоні надпрагнення до самоствердження [46].

В. Моргун та К. Седих вибудовують типологію деструктивної поведінки, виходячи зі спрямованості агресії: екоцид (спрямованість агресії на довкілля), гомоцид (на інших людей), аутоагресія, суїцид (на себе) [41].

1.3. Самоставлення як складова самосвідомості підлітка

Девіантна поведінка у підлітковому віці зумовлюється сукупністю зовнішніх та внутрішніх чинників. Зовнішні чинники обумовлені характеристиками суспільства, мікросередовища, в якому відбувається соціалізація підлітка – соціально-економічний рівень, культура, традиції, мода, цінності, характеристика сім'ї, рівень її життя, психологічний клімат сім'ї, особливості виховного впливу в сім'ї та школі, характеристики референтних груп, їх цінності, вплив засобів масової інформації, Інтернету тощо.

Відповідно до поставленої мети нашого дослідження, зосередимося на внутрішніх чинниках девіацій у підлітковому віці – індивідуально-психологічних та особистісних особливостях, а саме самоставленні. Дослідники серед внутрішніх чинників девіантної поведінки підлітків відмічають також рівень самоусвідомлення можливостей самореалізації, рівень агресивності, акцентуації характеру, особливості ціннісних орієнтацій.

Для більш чіткого розуміння чинників формування девіантної поведінки у підлітковому віці слід розглянути основні його характеристики.

Хронологічно межі підліткового віку у віковій психології означені від 11-12 років до 14-15 років [24; 28; 38; 40; 41]. О. Білоус знижує межу підліткового віку – від 10-11 років до 14-15 років [4]. Характеризуючи підлітковий вік, фахівці з вікової, дитячої психології вказують на зміни, що відбуваються в цей період і впливають на регуляторні можливості підлітка та

формування можливих патернів поведінки. Серед таких змін відмічають зміни в центральній нервовій системі, гормональну перебудову, фізичні зміни організму, які позбавляють підлітка витривалості, роблять його збудливим, імпульсивним, таким, що часто не здатен контролювати свої реакції та поведінку.

Відбувається зміна соціальної позиції – з'являється відчуття дорослості, що тягне за собою засвоєння норм та цінностей світу дорослих, зростає соціальна активність і формуються патерни «дорослої» поведінки. Прагнучи зайняти дорослу позицію, підліток входить в кризовий стан, який супроводжується негативними поведінковими проявами, зокрема негативізмом по відношенню до дорослих та їх впливів, впертістю, грубістю, агресивністю. Підліток починає не лише прагнути до самостійності у власних рішеннях, а й поводитися відповідно до власних спонукань і потреб. Змінюються інтереси дитини, характер її взаємин з оточуючими. Виникає потреба знайти своє місце, перш за все, серед ровесників, самоствердитися, що й призводить часто до створення екстремальних умов самопроявів та потрапляння в екстремальні ситуації, здійснення непередуманих вчинків або демонстрації поведінки, що не розглядається іншими як норма. За допомогою девіантної поведінки вони також можуть компенсувати невпевненість у собі або, навпаки, реалізовувати неприйняття власного «Я».

Учені, які досліджують підлітковий вік, одним з основних його новоутворень називають розвиток самосвідомості (І. Булах [7], П. Чамата [50]). Ці зміни стосуються усвідомлення себе як дорослої особистості. Таке самоусвідомлення тягне за собою й відповідні очікування з боку інших.

Описуючи становлення самосвідомості підлітка І. Булах звертає увагу на формування епіцентру цього новоутворення – «Я» – і на емоційно-ціннісне самоставлення як осмислення нових власних емоцій та почуттів. Емоційна складова нормативно-ціннісного самоставлення є підґрунтям для формування самоінтересу, самоприйняття, аутосимпатії, впевненості в собі,

гідності. Науковиця визначила такі закономірності становлення самосвідомості підлітка:

- уявлення про себе та самосприйняття набувають особливої емоційної значущості;
- самопізнання у нормативно-ціннісному аспекті стає складнішим і глибшим;
- посилюються процеси диференціації та інтеграції у структурі самосвідомості;
- формується потреба в емоційно-ціннісному ставленні до себе, що проявляється у вигляді позитивного або негативного самоставлення, прийняття чи неприйняття себе, а також у високій або низькій самооцінці;
- виникає тенденція до адекватного реагування на успіхи та невдачі, що впливає на розвиток рівня домагань як важливого регулятивного аспекту самосвідомості [7].

Самооцінка підлітка формується в основному шляхом порівняння з соціальними моделями, якими, як правило, виступають однолітки, та через механізм «Я очима іншого». Разом з тим зміцнюються власні орієнтовні критерії для формування самооцінки.

Одним з етапів формування Я-образу є ідентифікація з однолітками. Підлітки особливо чутливі до оцінок ровесників, і саме невпевненість його у позитивному ставленні з боку значущих інших знижує самооцінку, самоставлення. Самооцінка підлітків часто фокусується на крайніх позиціях – неадекватно завищена або занижена, – з дорослішанням вона поступово диференціюється. Як відмічає В. Кутішенко, на межі молодшого шкільного віку та підліткового спостерігається зміна самооцінки в напрямку зростання незадоволеності собою [28]. Самооцінка осіб підліткового віку характеризується ситуативністю, нестійкістю.

Я-образ (система уявлень про себе) підлітка є нестійким. Підліток гостро переживає внутрішню суперечливість і невпорядкованість свого Я, що пов'язано з невизначеністю рівня домагань та труднощами переходу від оцінювання інших до самооцінювання. Відмова від прямого наслідування

зразків поведінки інших людей потребує розвитку навичок самопізнання та самоаналізу, які в підлітковому віці ще недостатньо розвинені. Це створює суперечність між сильним бажанням пізнати себе і нездатністю зробити це повною мірою, що призводить до зниження адекватності, нестабільності самооцінки та нестійкості Я-образу. Цілісний образ Я в цьому віці ще не виникає.

Розглядаючи самосвідомість як структуру, що визначає поведінку, К. Богданова виділяє такі її складові, як самоповага та аутосимпатія. При цьому самоповага впливає на настрій та активність дитини. Низький рівень самоповаги може спровокувати девіантну поведінку, знижує самооцінку, відчуження, тривожність, образливість тощо. Аутосимпатія визначається як ставлення особи до самої себе з позиції симпатії-неприязні, привабливості-непривабливості. Низький рівень аутосимпатії знижує загальний рівень самоставлення [5].

Як бачимо, при аналізі феномену самосвідомості вчені використовують такі категорії, як Я-образ, самооцінка, самоставлення, самоповага, аутосимпатія тощо.

Науково-теоретичний аналіз проблеми самоставлення в підлітковому віці представлено у працях І. Булах [7], Т. Титаренко [44], П. Чамати [50]. Категорія самоставлення досить складна, не дивлячись на пряме її трактування як ставлення особи до самої себе. Складність самого феномену полягає в тому, що він входить до більш загальних структур особистості, і сам по собі є комплексним утворенням.

Самоставлення виступає одним з найважливіших чинників формування особистості. Т. Титаренко вказує, що самоставлення є одним з основних елементів ядра особистості, складовою самоусвідомлення, своєрідною особистісною рисою, у самоставленні відображається самоцінність. Крім того, це досить стійке утворення, яке слабо змінюється. Самоставлення виступає механізмом регулювання поведінки [44].

По відношенню до Я-концепції самоставлення відіграє визначальну формувальну роль. Самоставлення розглядається в науковій літературі, як самосвідомість, емоційне ставлення до себе, самоприйняття, самоповага, інтегральна самооцінка, структура, що включає інтегральні часткові самооцінки, особистісна риса.

О. Ходанович звертає увагу на складність визначення поняття «самоставлення», оскільки воно багатоаспектне – охоплює такі компоненти, як самооцінка, самоповага, самоприйняття, емоційно-ціннісне ставлення до себе [47].

А. Качинська визначає самоставлення як систему ставлень індивіда до себе. Ця система є компонентом самосвідомості. Її становлення зумовлене опосередкованістю сприйняття дитиною себе через призму ставлень з боку значущих інших. Поступово дитина набуває суб'єктності і формується ставлення до самої себе, виходячи з власних критеріїв оцінювання, і на цій основі вибудовується ставлення до життя, інших людей [25].

І. Андрійчук визначає самоставлення як стійке почуття, в основі якого знаходяться самосприйняття, самооцінка, Я-образ, оцінки значущих інших. Аналізуючи становлення самоставлення, науковець ототожнює самоставлення та Я-образ. Самоставлення формується в процесі самопізнання особистості шляхом особистісної рефлексії, результат такого самопізнання фіксується в самооцінці [1].

Спробуємо проаналізувати співвідношення самооцінки та самоставлення, оскільки часто ці поняття науковцями застосовуються як синоніми. К. Роджерс у своїй концепції особистості стверджував, що самоставлення визначає те, як людина сприймає себе, свої цінності, здібності та взаємодію з оточенням. Він виділяє дві складові самоставлення – самоприйняття та самооцінку. Науковець розглядав самооцінку як ключовий компонент самоставлення, який залежить від взаємодії людини з оточенням і її здатності приймати себе [54].

Н. Трофименко зазначає, що самооцінка та самоставлення не є тотожними поняттями. Самооцінка виступає основою, яка впливає на формування самоставлення та визначає його напрямок. Людина може любити себе, навіть якщо її самооцінка низька за окремими важливими критеріями, і навпаки — мати негативне ставлення до себе, незважаючи на високу самооцінку. Такі фактори, як особистісний комфорт, самоприйняття і задоволеність собою, залежать саме від самооцінки [45].

О. Гончарова зі співавторами виділяє в Я-концепції три компоненти — когнітивний, емоційний та поведінковий. Самоставлення є основою емоційного компоненту Я-концепції і виражається в задоволеності-незадоволеності людини собою. Виявляється самоставлення у самооцінках — самоповага, гордість, замозакоханість. Саме самооцінка лежить в основі самоставлення [38].

Отже, виходячи з вищесказаного можемо констатувати, що самооцінка є визначальним компонентом самоставлення, його основою.

Гальмівними чинниками формування адекватного самоставлення підлітків виступають невпевненість у собі, неприйняття себе, почуття безпорадності, тривожність [19].

Враховуючи, що депресивні стани є основою деяких видів девіантної поведінки, слід звернути увагу на те, що самоставлення є одним з компонентів особистості, який зазнає деструктивних впливів. А криза самооцінки, низький рівень самоповаги, почуття провини, зниження самоцінності, негативне самосприйняття — це все компоненти самоставлення — є симптомами депресивного стану [19]. Н. Бігун описує механізм розгортання депресії, який охоплює Я-концепцію підлітка, супроводжуючись формуванням негативних уявлень та суджень про власні риси, здібності, на оцінно-емоційному рівні підвищується самокритичність, самозвинувачення, через що підліток переживає пригніченість, негативні емоції, знижений настрій тощо. Поведінковим ітогом такого розгортання є агресивність,

імпульсивність, зниження здатності до самоконтролю, загалом – слабшає здатність до самоконтролю та саморегуляції [3].

1.4. Самоставлення як чинник формування девіантної поведінки у підлітковому віці

Підлітковий вік вважається найбільш сприйнятним до девіантних форм поведінки. Це обумовлено низкою змін, які відбуваються з дітьми цього вікового періоду, зокрема психогормональними процесами, що впливає на емоційну сферу підлітка, його психічний стан, перебудовою Я-концепції, формуванням позиції дорослості при відсутності достатнього життєвого досвіду та тих можливостей, якими володіє дорослий для здійснення певних бажань тощо. Часто підлітки відчують тривожність, переживають емоційну нестійкість, дратівливість, невірноваженість. При цьому вони прагнуть позбавитися опіки батьків, які забезпечували й зовнішній контроль за нормами поведінки, але при цьому внутрішні регуляторні механізми ще недостатньо сформовані. Однолітки починають відігравати значну роль у житті підлітка, формуючи спрямованість його особистості, що деколи проявляється через асоціальні вчинки як форму самовираження, а також підпорядкування груповим нормам, які залежать від характеристики тих груп, до яких входить підліток.

Така ситуація розвитку, як зазначає О. Христук, не спричиняє априорі девіантну поведінку, але при несприятливих умовах попереднього розвитку стає тим підґрунтям, на якому й виникають різні девіації [48].

Самоставлення підлітків виступає однією з індивідуально-психологічних детермінант девіантної поведінки. Як вже згадувалося раніше, самоставлення є феноменом комплексного характеру, до складу якого входять самоповага, аутосимпатія, очікуване ставлення від інших, самоінтерес, самоприйняття тощо. Дослідники девіантної поведінки вказують, що особливу роль у її формуванні відіграють локус контролю та самоповага [48]. У підлітковому віці вибудовується Я-образ, який

характеризується несталістю. Підлітки прагнуть до позитивного Я-образу. Низька самоповага є тим компонентом, який не сприяє формуванню такого Я-образу, відповідно, підліток прагне підвищити рівень самоповаги. Девіантна поведінка в такому контексті виступає засобом підвищення самоповаги і засобом захисту.

Якщо особа з низьким самоставленням переконана, що інші до неї ставляться недоброзичливо, вона не має змоги здійснювати вчинки, які є суспільно значущими, вона не володіє цінними якостями, крім того в неї відсутні адекватні механізми психологічного захисту, то така людина або й надалі буде переживати негативні стани з цього приводу, або буде спрямовувати свою поведінку проти норм, яким вона не відповідає. Другий варіант вибору приводить до того, що зменшується необхідність відповідати суспільним нормам, а відповідно й очікуванням інших, формується нова спрямованість особистості, яку можемо означити як асоціальну. У свою чергу, формується нова ідентифікація та Я-образ, а отже, й критерії самоставлення та самооцінки – через негативізм та девіантну поведінку – людина підвищує рівень самоповаги, самоприйняття, самоставлення. І далі змінюється ставлення до загальноприйнятих норм, втрачають значимість очікування від інших, які є носіями цих норм. Така людина все частіше спрямовує свою активність на взаємодію з девіантним середовищем. І таким чином вибудовується механізм закріплення девіантної поведінки як засобу підвищення рівня самоставлення [48].

Зупинимось на декількох психологічних теоріях, які пояснюють девіантність поведінки залежно від самоставлення особистості. Одна з них індивідуальна теорія особистості А. Адлера. Науковець вважав, що витoki девіацій лежать у почутті неповноцінності, яке формується ще з дитинства і може бути пов'язане з 1) фізичними вадами – фізична неповноцінність може розвинути психологічну неповноцінність; 2) надмірною опікою батьків, яка може призвести до того, що у дитина не формується впевненість у власних здібностях та спроможності долати життєві труднощі або 3) відторгненням з

боку батьків – у дітей з'являється відчуття, що вони небажані, не формується впевненість, що вони цікаві, корисні, любимі, належним чином оцінені іншими людьми. Це відчуття неповноцінності в дитинстві переживають усі, незалежно від того чи є об'єктивні причини для цього, чи це уявні причини.

За А. Адлером, люди прагнуть подолати цей комплекс неповноцінності шляхом гіперкомпенсації, розвиваючи комплекс переваги. Прагнення до переваги – основний мотив усього життя особистості. Цей мотив, як вчений, може набувати як позитивної, так і негативної спрямованості.

Комплекс поведінкової активності, спрямованої на подолання неповноцінності вчений назвав стилем життя. Стиль життя визначає орієнтацію особистості, її спрямованість щодо зовнішнього світу. Відповідно до цих установок А. Адлер визначив типи людей: управляючий, той, що бере, уникаючий, соціально-корисний. Людей з девіантною поведінкою він відносить до управляючого типу. Для них характерна установка переваги над зовнішнім світом, як компенсація власної неповноцінності. Стикаючись із основними життєвими задачами, вони вирішують їх через ворожість, антисоціальними методами [52].

Представник гуманістичного напрямку К. Роджерс в основу своєї теорії особистості поклав тезис про реалізацію потенціалу особистості і досягнення повноцінної функціональності, тобто фактично йдеться про самоактуалізацію. По відношенню до розуміння поведінки людини вчений наголошував на необхідності розуміння суб'єктивної інтерпретації подій особистістю, її ставлення до світу з позиції своєї Я-концепції.

Отже, Я-концепція є визначальною по відношенню до того, як людина проявляє себе. Описуючи формування Я-концепції, К. Роджерс звертається до дитинства людини, коли виражена потреба дитини бути в зоні позитивної уваги з боку дорослих. Дорослі формують так звану умову цінності, коли діти намагаються отримати таку необхідну для них позитивну увагу, виконуючи вимоги, які висувають до них дорослі. Намагаючись відповідати стандартам іншим, часто суперечливим, дитина втрачає свою Самість. У

дитини формується залежність від очікувань інших. Коли людина усвідомлює неспівпадіння між Я-концепцією та певним актуальним переживанням, вона переживає стан неконгруентності, тоді реакцією людини є напруження, збентеженість, тривожність, тобто виникає стан фрустрації, який часто пов'язаний з агресивною поведінкою як захисною реакцією в стані відчуття загрози [54].

У. Джеймс відмічає, що для агресивних підлітків характерні крайні діапазони самооцінки, вони також характеризуються тривожністю, наявністю соціальних страхів, невмінням адекватно реагувати на складні ситуації [53].

Зі сказаного вище ми бачимо, що самоставлення, самооцінка відіграють значну роль у спричиненні девіантної поведінки. Дослідження вітчизняних вчених також підтверджують цей тезис.

М. Мельничук досліджуючи самооцінку підлітків, схильних до девіантної поведінки, зокрема крадіжок, хуліганства, бійок, вживання психоактивних речовин, виявила зв'язок самооцінки підлітків та їх схильності до девіацій. Нею було встановлено, що підлітки, які мають схильність до девіантної поведінки, демонструють як занижену, так і завищену самооцінку, у той час як підлітки не схильні до прояву девіацій мають адекватну самооцінку.

Пояснюючи такий зв'язок, Мельничук М.М. припускає, що делікти та девіантні прояви у підлітків із заниженою самооцінкою є компенсацією неприйняття себе, своєї особистості, а також завдяки такій поведінці підлітки намагаються довести іншим свою значимість, а також самоствердитися.

Підлітки з завищеною оцінкою часто переоцінюють свою унікальність, незалежність, особистісні якості тощо і здатні чинити всупереч прийнятим соціальним нормам, ігнорувати їх [33].

Раніше ми вказували, що для осіб, які демонструють девіантну поведінку, характерною є соціальна дезадаптація. У. Михайлишин з групою авторів показали важливість формування адекватної самооцінки особистості, оскільки вона сприяє гармонійному розвитку особистості і є умовою для

соціальної адаптації. Надто завищена самооцінка вказує на деформацію особистості, занижена самооцінка призводить до невпевненості в собі та перешкоджає саморегуляції [34].

Н. Дмитріюк та Н. Кордунова звертають увагу на те, що позитивне самоставлення є умовою для ефективного супротиву негативним впливам середовища та підвищує самооцінку, а негативне – знижує самооцінку, супроводжується тривожністю, сензитивністю до критики тощо [17; 19].

В. Моргун та К. Седих, характеризуючи делінквентних підлітків, вказують, що для них характерна нестійка самооцінка [41].

О. Оникійчук та Л. Фальковська, презентуючи результати дослідження зв'язку рівня самооцінки та агресивності у підлітків, встановили прямий тісний зв'язок між високим рівнем самооцінки та високим рівнем агресивності, але разом з тим дослідниці звертають увагу на неоднозначність зв'язку низької самооцінки та проявів агресії [35].

Серед особливостей особистості, які впливають на розвиток адикцій виділяють неадекватне самосприйняття, неадекватну самооцінку, незадоволеність собою, тобто ті характеристики, які становлять зміст самоставлення [38].

І. Кошова та О. Кресан відмічають, що проблемні підлітки, важковиховувані підлітки переживають внутрішній конфлікт з власним «Я», у них викривлене ставлення до дійсності, інших та самих себе, мають занижену самооцінку [26].

Одним з чинників, які сприяють формуванню суїцидальних намірів у підлітковому віці Н. Єрмакова називає почуття неповноцінності, проблеми самовизначення [22].

А. Лобанова та Л. Калашнікова відмічають значно нижчу самооцінку підлітків-правопорушників за критеріям привабливості, розуму, успішності у навчанні, доброти, чесності порівняно з законослухняними. У підлітків-правопорушників також переважає екстернальний локус контролю, ціннісні орієнтації мають виражену спрямованість на задоволення споживчих,

розважально-дозвілєвих потреб та потреб престижу. Ці ж дослідниці представили індивідуально-психологічні особливості самогубців: рефлексивність, підвищена сенситивність, емоційна нестабільність, вразливість, гострота переживань, схильність до депресивних розладів, регулятивна недостатність, сором'язливість, невпевненість у собі, неадекватна самооцінка та ін. [29].

Н. Максимова вказує, що люди з адиктивною поведінкою характеризуються такими рисами, як комплекс неповноцінності, який супроводжується демонстративною перевагою, схильність до брехні, перекладання вини на інших, уникання відповідальності у прийнятті рішень, схильність до стереотипної поведінки, залежність та тривожність [31].

І. Андрійчук проводила дослідження серед школярів 13-14 років, у результаті якого виявила, що самозвинувачення, концентрація на власних недоліках, негативне самоставлення в цілому призводить до формування негативного поведінкового симптомокомплексу [1].

Для підлітків з нестійкою суперечливою самооцінкою характерна підвищена тривожність, страх перед соціальними контактами, нерішучість у прийнятті рішень у складних ситуаціях. Вони частіше порівняно з однолітками з адекватною самооцінкою демонструють агресію [46].

Самооцінка значною мірою визначає соціальну адаптацію людини і виступає регулятором її поведінки та діяльності. Причому порівняно з молодшим шкільним віком у підлітків адекватність самооцінки збільшується, хоча за показниками, які розцінюються ними як важливі, вони схильні до заниженої оцінки [21].

Отже, можемо констатувати, що характер самоставлення підлітків виступає одним з основним чинників, що визначає їх поведінку. В основі самоставлення, яке визначає формування девіантних форм поведінки, лежить неадекватна й/або нестійка самооцінка.

Висновки до першого розділу

Аналізуючи вищевикладене, можемо зробити так висновки

1. Девіантна поведінка – така активність соособистості, яка пов’язана з відхиленням або порушенням соціальних або інших видів норм.
2. Основними критеріями девіантної поведінки є порушення загальноприйнятих соціальних норм, як офіційних, так і конвенційних; невідповідність соціальним очікуванням; стійкість прояву; завдання шкоди різної інтенсивності як результат її прояву; супроводжується соціальною дезадаптацією особистості; відображає спрямованість особистості (провідні мотиви, мотивація, переконання та цінності).
3. Девіантна поведінка підлітків обумовлена як зовнішніми чинниками (характеристиками суспільства, мікросередовища, в якому відбувається соціалізація підлітка, вплив засобів масової інформації, Інтернету тощо), так і внутрішніми (фізичні, психофізичні зміни, характер розвитку самосвідомості, акцентуації характеру, зміни в соціальній позиції тощо) .
4. Типологія девіантної поведінки включає три основні групи: антисоціальна (делінквентна та кримінальна), асоціальна (пов’язана з соціальними очікуваннями, моральними нормами) та аутодеструктивна (саморуйнівна) поведінка.
5. Самоставлення як емоційно-ціннісна структура самосвідомості виступає одним з основних чинників регуляції поведінки підлітка.
6. Самоставлення являє собою інтегральне утворення самосвідомості, до якого входять самоінтерес, самоприйняття, аутосимпатія, самоповага, впененість у собі, гідність, інтегральна самооцінка та ін.
7. Самооцінка виступає ключовим компонентом самоставлення, який обумовлює характеристику останнього.

8. Характеристиками самоствлення, що провокують девіантну поведінку є неадекватність самооцінки, низький рівень самоповаги, аутосимпатії, самоприйняття.

Розділ II. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СХИЛЬНОСТІ ДО ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКІВ З РІЗНИМ ТИПОМ САМОСТАВЛЕННЯ

2.1. Характеристика вибірки та процедура дослідження

У дослідженні брало участь 120 осіб віком від 13 до 16 років, з них 60 дівчат та 60 хлопців. Серед дівчат 14 осіб віком 13 років, 28 осіб – 14 років, 16 осіб – 15 років та 2 особи – 16 років. Серед хлопців 6 осіб віком 13 років, 34 особи – 14 років, 20 осіб віком 15 років.

Опитування підлітки проходили з дотриманням принципу анонімності та добровільності. Кожний досліджуваний отримав пакет методик. Дослідження проводилося рандомно, серед підлітків з різних шкіл та сімей.

2.2. Методики та методи дослідження

Для вирішення поставлених завдань та досягнення мети роботи нами було проведено низку опитувань за допомогою методик.

Підґрунтям для розподілу досліджуваних на групи за типами самоставлення стали результати, які ми отримали від респондентів, за Тестом-опитувальником самоставлення (В.В. Столін, С.Р. Пантелєєв). Даний тест дозволяє виявити три рівні самоставлення, що розрізняються за ступенем узагальненості: 1) глобальне самоставлення; 2) самоставлення, що диференціюється за самоповагою, аутосимпатією, самоінтересом, очікуваним ставленням від інших; 3) конкретні дії (готовність до них) щодо свого «Я».

В основу типології було покладено результати за дифереційованими показниками самосталення – самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, очікуване ставлення від інших.

Опитувальник містить такі шкали: шкала S – відображає інтегральне відчуття щодо власного «Я»; шкала I – самоповага; шкала II – аутосимпатія; шкала III – очікуване ставлення від інших; шкала IV – самоінтерес. Крім того, ще сім шкал опитувальника спрямовані на вимірювання вираженості

настановлень на певні внутрішні дії щодо власного «Я»: самовпевненість, ставлення інших, самоприйняття, самокерівництво та самопослідовність, самозвинувачення, самоінтерес, саморозуміння.

Схильність до поведінки, що відхиляється від норми досліджувалася шляхом опитування підлітків за методиками «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється від норми» (О.М. Орел) (жіночий та чоловічий варіант), Є. Ільїна «Ауто- і гетероагресія».

Методика «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється від норми» дозволяє отримати результати за такими показниками, як схильність до порушення норм та правил, схильність до адиктивної поведінки, схильність до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки, схильність до агресії та насилля, вольовий контроль емоційних реакцій, схильність до делінквентної поведінки, для жіночого варіанту – прийняття жіночої соціальної ролі.

Методика «Ауто- і гетероагресія» Є. Ільїна виявляє вид агресії, який переважає за вираженістю у людини.

2.3. Отримані результати та їх аналіз

2.3.1. Особливості самоствавлення підлітків

Проаналізуємо як розподілилися респонденти за рівнями прояву самоствавлення та його показників.

Таблиця 2.1.

Розподіл респондентів за вираженістю інтегрального самоствавлення

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
хлопці	33,3	13,3	57,1	100
дівчата	40	20	40	100
Усього	36,7	16,7	46,7	100

За показником інтегрального самоствавлення, як видно з таблиці 2.1, опитувані розподілилися таким чином: 36,7% мають низький рівень вказаної

ознаки, 16,7% – середній, 46,7% – високий. Люди з високим рівнем самоставлення характеризуються прийняттям власного «Я». Для досліджуваних з низьким рівнем самоставлення, навпаки, характерним є неприйняття власного «Я».

Низький рівень інтегрального самоставлення характерний для 33,3% хлопців та 40% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем інтегрального самоставлення 45,5% хлопців та 54,5% дівчат.

Середній рівень інтегрального самоставлення характерний для 13,3% хлопців та 20% дівчат. Серед людей з середнім рівнем інтегрального самоставлення 40% хлопців та 60% дівчат.

Високий рівень інтегрального самоставлення демонструють 53,3% хлопців та 40% дівчат. Серед осіб з високим рівнем інтегрального показника самоставлення 57,1% хлопців та 42,9% дівчат (Додаток А.1).

Отже, у хлопців більше виражений високий рівень інтегрального самоставлення, у дівчат однаково часто зустрічаються високий та низький рівні.

Таблиця 2.2.

Розподіл респондентів за вираженістю самоповаги

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	53,3	33,3	13,3	100
<i>дівчата</i>	50	26,7	23,3	100
<i>Усього</i>	51,7	30	18,3	100

Дані, представлені в таблиці 2.2, дозволяють стверджувати, що за самоповагою серед опитуваних переважає низький рівень вираженості (51,7%), з середнім рівнем самоповаги спостерігаємо 30% респондентів, з високим – 18,3%.

Отже, більша частина підлітків характеризуються слабкою вірою у власні сили, спроможності, самостійність, низькою самооцінкою власних

здібностей, здатності контролювати власне життя, керувати подіями в ньому, бути самопослідовним і розуміти самих себе.

Біля п'ятої частини опитаних виражають впевненість у собі, вірять у власні сили, здібності та здатність до керування та контролю власного життя, виявляють самостійність, самовпевненість, саморозуміння, самопослідовність. Вони здатні проявити волю, цілеспрямовані, реалісти в постановці цілей.

Серед респондентів з низьким рівнем самоповаги 51,6% хлопців і 48,4% дівчат. Низький рівень самоповаги демонструють 53,3% групи хлопців та 50% з групи дівчат.

Серед опитаних із середнім рівнем самоповаги 55,6% хлопців та 44,4% дівчат. З групи хлопців у цю категорію потрапило 33,3%, з дівчачої групи – 26,7%.

Високий рівень самоповаги представлений за статтю: 36,4% хлопців, 63,6% дівчат. Серед хлопців цю категорію представляють 13,3%, серед дівчат – 23,3% (Додаток А.2).

Отже, спостерігаємо тенденцію, що серед дівчат порівняно з хлопцями частіше зустрічаються респонденти з високим рівнем самоповаги.

Таблиця 2.3.

Розподіл респондентів за вираженістю аутосимпатії

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	43,3	26,7	30	100
<i>дівчата</i>	46,7	20	33,3	100
<i>Усього</i>	45	23,3	31,7	100

Як видно з таблиці 2.3, 45% респондентів демонструють низький рівень аутосимпатії, 31,7% – високий, 13,3% – середній. Тобто більшість опитаних схильні до самозвинувачення, сконцентровані на власних недоліках, недооцінюють свої переваги, мають низьку самооцінку, по відношенню до себе здатні виявляти дратівливість, презирство, глузливість, ненависть тощо.

Трохи більше третини респондентів мають позитивну самооцінку, більшою частиною та в цілому задоволені собою, характеризуються самоприйняттям, бачать свої переваги, схвалюють те, що вони роблять, приймають і допускають власні слабкості, достатньо високо оцінюють себе.

Низький рівень аутосимпатії демонструють 43,3% хлопців та 46,7% дівчат. Даний рівень представлений таким розподілом за статтю: 48,1% хлопців та 51,9% дівчат.

Середній рівень аутосимпатії мають 26,7% хлопців та 20% опитаних дівчат. Серед респондентів із середнім рівнем аутосимпатії 57,1% хлопців та 42,9% дівчат.

Високий рівень аутосимпатії демонструють 30% хлопців та 33,3% дівчат. Серед опитаних з високим рівнем аутосимпатії 47,4% хлопців та 52,6% дівчат (Додаток А.3).

По сукупності розподілів показників респондентів за рівнями та розподілів усередині рівневих груп можемо констатувати, що за вираженістю аутосимпатії респонденти різних статевих груп подібні.

Таблиця 2.4.

Розподіл респондентів за вираженістю очікуваного ставлення від інших

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	86,7	10	3,3	100
<i>дівчата</i>	76,7	20	3,3	100
<i>Усього</i>	81,7	15	3,3	100

За таким критерієм самоставлення як «очікуване ставлення від інших» переважна більшість опитаних демонструє низький рівень (81,7%), середній – 15%, високий – 3,3% (див. Табл. 2.4).

Отже, переважна більшість респондентів не очікує від інших позитивного ставлення до себе, що до них відносяться з симпатією, впевнені, що вони не можуть бути цікавими для інших.

Низький рівень очікуваного ставлення від інших притаманний 86,7% хлопців та 76,7% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем очікуваного ставлення від інших 53,1% хлопців та 46,9% дівчат.

Середній рівень очікуваного ставлення від інших характерний для 10% хлопців та 20% дівчат. Серед опитаних з середнім рівнем очікуваного ставлення від інших 33,3% хлопців та 66,7% дівчат.

З високим рівнем очікуваного ставлення від інших 3,3% хлопців та 3,3% дівчат. Серед опитаних з високим рівнем очікуваного ставлення від інших 50% (1 особа) хлопців та 50% (1 особа) дівчат (Додаток А.4).

Отже, за очікуваним ставленням від інших хлопці та дівчата подібні, у них переважає низький рівень очікуваного ставлення від інших.

Таблиця 2.5.

Розподіл респондентів за вираженістю самоінтересу

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	50	23,3	26,7	100
<i>дівчата</i>	33,3	26,7	40	100
<i>Усього</i>	41,7	25	33,3	100

За показниками, поданими у таблиці 2.5, можемо стверджувати, що у частковому відношенні найбільша частина опитаних продемонструвала низький рівень самоінтересу (41,7%), середній – 25%, високий – 33,3%.

Підлітки з низьким рівнем самоінтересу не вбачають у собі особи, яка може зацікавити не лише себе, а й інших, у них немає або слабо виражений інтерес до власних думок, відчуттів, почуттів.

Для осіб з високим рівнем самоінтересу характерним є сприйняття себе як досить цікавої особи, вони виявляють зацікавленість власним станом, думками, емоціями тощо. Такі підлітки впевнені, що вони цікаві й іншим.

Низький рівень зацікавленості собою демонструють 50% хлопців та 33,3% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем самоінтересу 60% хлопців та 40% дівчат.

Середній рівень самоінтересу спостерігаємо у 23,3% хлопців та 26,7% дівчат. Серед опитаних, які продемонстрували середній рівень самоінтересу, 46,7% хлопців, 53,3% дівчат.

Високий рівень самоінтересу виявили 26,7% хлопців та 40% дівчат. У групі з високим рівнем самоінтересу 40% хлопців та 60% дівчат (Додаток А.5).

Отже, проведений частотний аналіз показав, що дівчата більш схильні до вияву самоінтересу ніж хлопці.

Таблиця 2.6.

Розподіл респондентів за вираженістю самовпевненості

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	низький	середній	високий	
хлопці	66,7	20	13,3	100
дівчата	53,3	23,3	23,3	100
Усього	60	21,7	18,3	100

Як бачимо з таблиці 2.6, більшість респондентів (60%) виявили низький рівень самовпевненості, 21,7% – середній і 18,3% – високий. Отже, більшість респондентів мають слабку віру у власні сили, у те, що можуть досягти чогось самостійно. Підлітки з високим рівнем самовпевненості, навпаки, енергійні, здатні втілити в життя задумане, достатньо високо цінують себе, цілеспрямовані.

66,7% хлопців та 53,3% дівчат продемонстрували низький рівень самовпевненості. Серед опитаних з низьким рівнем самовпевненості 55,6% хлопців та 44,4% дівчат.

Середній рівень самовпевненості виявлений у 20% хлопців та 23,3% дівчат. Серед людей із середнім рівнем самовпевненості 46,2% хлопців та 53,8% дівчат.

З високим рівнем самовпевненості 13,3% хлопців та 23,3% дівчат. Респонденти з високим рівнем самовпевненості за статтю розподілилися таким чином: 36,4% хлопців та 63,6% дівчат (Додаток А.6).

Отже, можемо спостерігати, що дівчата порівняно з хлопцями виявляють дещо вищий рівень самовпевненості.

Таблиця 2.7.

Розподіл респондентів за вираженістю ставлення інших

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	73,3	20	6,7	100
<i>дівчата</i>	73,3	10	16,7	100
<i>Усього</i>	73,3	15	11,7	100

Як бачимо з таблиці 2.7, з низьким рівнем очікувань ставлення інших 73,3% респондентів, з середнім – 15%, з високим – 11,7%. У переважній більшості опитаних низькі очікування щодо ставлення інших до них. Вони вважають, що не можуть бути для інших привабливими як особистості, знайомі не сприймають їх серйозно. 11,7% опитаних з високим рівнем очікувань від інших мають упевненість, що вони викликають симпатію в інших, здатні знайти спільну мову з розумними людьми, цікаві іншим як особистості.

Низький рівень очікувань ставлення інших виявили 73,3% хлопців та 73,3% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем ставлення інших 50% хлопців та 50% дівчат.

Середній рівень очікувань ставлення від інших демонструють 20% хлопців та 10% дівчат. Середній рівень очікувань ставлення інших представлений таким розподілом за статтю: 66,7% хлопців та 33,3% дівчат.

Високий рівень очікувань ставлення до інших притаманний 6,7% хлопців та 16,7% дівчат. Серед опитаних з високим рівнем очікувань ставлення від інших 28,6% хлопців та 71,4% дівчат (Додаток А.7).

Отже, серед дівчат частіше зустрічаються особи з високим рівнем очікування ставлення інших, ніж серед хлопців.

Таблиця 2.8.

Розподіл респондентів за вираженістю самоприйняття

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
хлопці	43,3	43,3	13,3	100
дівчата	46,7	26,7	26,7	100
Усього	45	35	20	100

У таблиці 2.8 представлено розподіл респондентів за самосприйняттям: переважають респонденти з низьким (45%) та середнім (35%) рівнями, з високим – 20%. Більшість опитаних критично ставляться до себе, їх не влаштовує те, якими вони є. Вони вважають, що в них переважають негативні риси, які ними не сприймаються як свої. Загалом у людей з низьким рівнем самоприйняття критичне або й вороже ставлення до себе.

Особи з високим рівнем самоприйняття задоволені власними планами, вчинками, приймають свої негативні риси, довіряють своїм бажанням. Їх влаштовує те, якими вони є. Їх ставлення до себе можна охарактеризувати як дружнє.

Низький рівень самоприйняття був виявлений у 46,7% дівчат та 43,3% хлопців. Група з низьким рівнем самоприйняття представлена за статтю таким чином – 51,9% дівчат, 48,1% хлопців.

Середній рівень самоприйняття продемонстрували 43,3% хлопців та 26,7% дівчат. Серед респондентів з середнім рівнем самоприйняття 61,9% хлопців та 38,1% дівчат.

Високий рівень самоприйняття поширений серед 26,7% дівчат та 13,3% хлопців. За статтю респонденти з високим рівнем самоприйняття розподілилися таким чином: 33,3% – хлопці та 66,7% – дівчата (Додаток А.8).

Отже, можемо бачити, що для хлопців більш характерні низький та середній рівні самоприйняття, а для дівчат – низький.

Таблиця 2.9.

***Розподіл респондентів за вираженістю самоуправління,
самопослідовності***

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	33,3	43,3	23,3	100
<i>дівчата</i>	40	20	40	100
<i>Усього</i>	36,7	31,7	31,7	100

Як видно з таблиці 2.9, за самоуправлінням та самопослідовністю респонденти розподілилися майже рівномірно: з низьким рівнем 36,7%, середнім – 31,7%, високим – 31,7%. Для опитаних з низьким рівнем вказаної ознаки характерним є невіра у власні сили щодо спроможності щось змінити у власному житті, досягти поставлених цілей; вони відмічають, що їх слова розходяться з тим, що вони роблять.

Люди з високим рівнем самоуправління та самопослідовності демонструють реалістичність у постановці цілей, здатні до їх досягнення і виражають віру у власні сили щодо здійснення задуманого. У цілому, вони послідовні у своїх словах та вчинках.

Проаналізуємо як виявляється самоуправління та самопослідовність у респондентів різної статі. Низький рівень вказаних ознак виявили 40% дівчат та 33,3% хлопців. Серед респондентів з низьким рівнем самоуправління та самопослідовності 54,5% дівчат та 45,5% хлопців.

Середній рівень самоуправління та самопослідовності виявили 43,3% хлопців та 20% дівчат. Серед респондентів з середнім рівнем вказаної ознаки 68,4% хлопців та 31,6% дівчат.

Високий рівень самоуправління та самопослідовності характерний для 40% дівчат та 23,3% хлопців. Групу з високим рівнем вказаних критеріїв самоприйняття склали 63,2% дівчат та 36,8% хлопців (Додаток А.9).

Загалом можемо констатувати, що серед респондентів чоловічої статі переважають низький та середній рівні самоуправління та самопослідовності, а серед опитаних жіночої статі – низький і високий.

Таблиця 2.10.

Розподіл респондентів за вираженістю самозвинувачення

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	низький	середній	високий	
хлопці	73,3	20	6,7	100
дівчата	50	13,3	36,7	100
Усього	61,7	16,7	21,7	100

Як видно з таблиці 2.10, низький рівень самозвинувачення характерний для 61,7% осіб, високий – для 21,7%, найменш виявлений – середній рівень – притаманний 16,7% осіб. Отже, більшість респондентів не схильні докоряти собі за власні вчинки та дратуватися через самих себе. Трохи більше 1/5 частини опитаних схильні до самозвинувачень, що виявляється в таких проявах щодо себе, як дратівливість, відшукування недоліків, глузування, докори тощо.

Низький рівень самозвинувачення продемонстрували 73,3% хлопців та 50% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем самозвинувачення 59,5% – хлопці, 40,5% – дівчата.

Середній рівень прояву самозвинувачення характерний для 20% хлопців та 13,3% дівчат. Цю рівневу групу склали 60% хлопців та 40% дівчат.

З високим рівнем самозвинувачення 36,7% дівчат та 6,7% хлопців. У групі з високим рівнем за вказаною ознакою 84,6% дівчат та 15,4% хлопців (Додаток А.10).

Можемо констатувати за проведеним частотним аналізом, що дівчата виявляють більшу схильність до звинувачень себе порівняно з хлопцями.

Таблиця 2.11.

Розподіл респондентів за вираженістю самоінтересу

Стать	Рівні, у %			Усього, у %
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
хлопці	43,3	26,7	39,1	100
дівчата	26,7	26,7	46,7	100
Усього	35	26,7	38,3	100

Дані таблиці 2.11 показують, що з високим рівнем самоінтересу було виявлено 38,3% осіб, з низьким – 35%, з середнім – 26,7%. Для людей з високим рівнем самоінтересу характерним є переконаність у тому, що вони приємні люди в спілкуванні з іншими, вони як особистість можуть зацікавити інших та й для самих себе вони цікаві.

Респонденти з низьким рівнем самоінтересу виявляють невпевненість у тому, що їхня особистість є цікавою для інших, а відповідно, й для них. Вони впевнені, що в них багато чого, що може відштовхнути від них. Також вони не впевнені в тому, що можуть бути цікавими в спілкуванні.

Низький рівень самоінтересу характерний для 43,3% хлопців та 26,7% дівчат. Серед респондентів з низьким рівнем самоінтересу 61,9% хлопців та 38,1% дівчат.

По 26,7% хлопців та дівчат продемонстрували середній рівень самоінтересу. Серед цієї групи респондентів 50% хлопців та 50% дівчат.

46,7% дівчат та 39,1% хлопців з високим рівнем самоінтересу. Серед респондентів з високим рівнем самоінтересу 60,9% хлопців та 39,1% дівчат (Додаток А.11).

Отже, дівчата більш схильні до виявлення самоінтересу, ніж хлопці.

Таблиця 2.12

Розподіл респондентів за вираженістю саморозуміння

<i>Стать</i>	<i>Рівні, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>низький</i>	<i>середній</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	40	36,7	23,3	100
<i>дівчата</i>	53,3	23,3	23,3	100
<i>Усього</i>	46,7	30	23,3	100

Як видно з таблиці 2.12, частотний аналіз вираженості саморозуміння показав таке: з низьким рівнем виявлено 46,7% респондентів, з середнім – 30%, високим – 23,3%. Для людей з низьким рівнем саморозуміння характерним є погане розуміння того, що з ними відбувається, бажання себе змінити. Високий рівень саморозуміння виявляється в розумінні того, що з ними відбувається, чому саме так відбувається.

Низький рівень саморозуміння характерний для 53,3% дівчат та 40% хлопців. Серед респондентів з низьким рівнем саморозуміння 57,1% дівчат та 42,9% хлопців.

36,7% хлопців та 23,3% дівчат виявили середній рівень саморозуміння. Групу з середнім рівнем саморозуміння склали 61,1% хлопців та 38,9% дівчат.

Високий рівень саморозуміння виявили по 23,3% дівчат та хлопців. Відповідно представлений цей рівень 50% дівчат та 50% хлопців (Додаток А.12).

Отже, виходячи з проведеного частотного аналізу розподілу респондентів за показниками самоствалення, отримали таке: за інтегральним показником самоствалення переважають респонденти з низьким та високим рівнем, при цьому дівчата розподілені рівномірно – по 40% з низьким та високим, а серед хлопців переважають респонденти з високим рівнем самоствалення. Звертає на себе увагу, що дівчата порівняно з хлопцями частіше виявляють самоповагу, самоінтерес, у них вище очікування від

інших, натомість серед них менше тих, хто демонструє самоприйняття та самозвинувачення, здатних до самоуправління та самопослідовності. Серед хлопців менше зустрічається схильних до самозвинувачення, більше тих, хто демонструє самоприйняття. Перевірка достовірності відмінностей у чоловічої та жіночої групи вибірки за критеріями самоствавлення показала, що вибірка у нас однорідна, тобто значущих відмінностей між статтями за самоствавленням не виявлено.

Також ми визначили, які показники самоствавлення найбільше обумовлюють інтегральний показник самоствавлення підлітків. Для цього застосували кореляційний аналіз диференційованих показників самоствавлення (самоповага, аутосимпатія, самоінтерес, очікуване ставлення від інших) та інтегрального показника самоствавлення. У результаті було виявлено, що тісніший взаємозв'язок з інтегральним показником самоствавлення мають самоповага ($r=0,766$ при $p \leq 0,001$) та аутосимпатія ($r=0,733$ при $p \leq 0,001$), ніж очікуване ставлення від інших ($r=0,597$ при $p \leq 0,001$) та самоінтерес ($r=0,568$ при $p \leq 0,001$) (Додаток Б). Отже, самоствавлення підлітків більшою мірою визначається самоповагою та аутосимпатією і меншою мірою – очікуваним ставленням від інших та самоінтересом. Такі дані узгоджуються з даними інших дослідників, зокрема К. Богданової, які самоствавлення розглядають як прояв самоповаги та аутосимпатії [5].

2.3.2. Особливості прояву схильності до девіантної поведінки серед підлітків

За допомогою методики «Визначення схильності до поведінки, що відхиляється від норми» (О. М. Орел) нами було визначено особливості прояву схильності до різних форм девіантної поведінки серед респондентів підліткової вікової групи.

Одним з проявів девіантної поведінки є порушення норм і правил.

Таблиця 2.13.

Розподіл респондентів за схильністю до порушення норм та правил

<i>Стать</i>	<i>Рівень вираженості, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>конформних настановлень</i>	<i>нонконформістських настановлень</i>	<i>високий рівень нонконформістських настановлень</i>	
<i>хлопці</i>	63,3	30	6,7	100
<i>дівчата</i>	73,3	23,3	3,3	100
<i>Усього</i>	68,3	26,7	5	100

З таблиці 2.13 видно, що у більшості респондентів (68,3%) виражені конформні настановлення, що виражається у дотриманні стереотипів та загальноприйнятих норм. Конформні настановлення продемонстрували 73,3% дівчат та 63,3% хлопців. Серед людей, які виявили конформні настановлення, 53,7% дівчат та 46,3% хлопців.

З вираженими нонконформістськими настановленнями 26,7% респондентів. Такі опитуванні схильні протиставляти свої норми й цінності груповим, «порушувати спокій», шукати труднощі, які потрібно долати. 30% хлопців та 23,3% дівчат мають такі настановлення. Серед опитаних цієї категорії 56,3% хлопців та 43,7% дівчат.

З надвираженими нонконформістськими настановленнями було виявлено 5% опитаних. Для них характерним є прояв негативізму, неприйняття норм суспільного життя. 6,7% хлопців та 3,3% дівчат продемонстрували занадто виражені нонконформістські настановлення. Серед виражених нонконформістів 66,7% хлопців та 33,3% дівчат (Додаток В.1).

Таблиця 2.14.

Розподіл респондентів за вираженістю схильності до адиктивної поведінки

Стать	Рівень вираженості, у %		Усього, у %
	<i>не виражений</i>	<i>наявний</i>	
хлопці	70	30	100
дівчата	73,3	26,7	100
Усього	71,7	28,3	100

Дані щодо схильності до адиктивної поведінки представлені у таблиці 2.14. За готовністю реалізувати адиктивну поведінку опитувані розподілилися таким чином: у 71,7% вона не виражена, а у 28,3% наявна. Тобто, 28,3% опитаних схильні до ухилу від реальністю шляхом зміни психічного стану, ілюзорно-компенсаторному способу вирішення особистісних проблем. Ці респонденти також мають схильність до гедоністично орієнтованих норм та цінностей, орієнтовані на чуттєву сторону життя. Такі настановлення виявили 30% хлопців а 26,7% дівчат. Серед цієї категорії опитаних 52,9% осіб чоловічої статі та 47,1% жіночої.

Не виражена схильність до адиктивної поведінки у 73,3% дівчат та 70% хлопців. Серед цієї групи респондентів 51,2% дівчат та 48,8% хлопців (Додаток В.2).

Таблиця 2.15.

Розподіл респондентів за вираженістю схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки

Стать	Рівень вираженості, у %		Усього, у %
	<i>не виражений</i>	<i>наявний</i>	
хлопці	60	40	100
дівчата	56,7	43,3	100
Усього	58,3	41,7	100

Як видно з таблиці 2.15, 58,3% опитаних не мають схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки, у 41,7% така схильність наявна, що виявляється у низькій цінності власного життя, схильності до ризику, вираженій потребі в гострих відчуттях, у садо-мазохистських тенденціях.

Схильність до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки продемонстрували 40% хлопців і 43,3% дівчат. Цю групу опитаних за статевою ознакою склали 48% хлопців та 52% дівчат.

Не виявили схильності до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки 60% хлопців та 56,7% дівчат. Цю групу респондентів утворили 51,4% хлопців та 48,6% дівчат (Додаток В.3).

Таблиця 2.16.

Розподіл респондентів за вираженістю схильності до агресії та насилля

<i>Стать</i>	<i>Рівень вираженості, у %</i>		<i>Усього, у %</i>
	<i>не виражений</i>	<i>наявний</i>	
<i>хлопці</i>	66,7	33,3	100
<i>дівчата</i>	56,7	43,3	100
<i>Усього</i>	61,7	38,3	100

У таблиці 2.16 предствлені результати за шкалою схильності до агресії та насилля. У 61,7% опитаних схильність до агресії та насилля не виражена, 38,3% виявили тенденцію до такої схильності, що виражається у ситуативних проявах. Тенденцію до агресії та насилля виявили 43,3% дівчат та 33,3% хлопців. Цю групу склали 56,5% дівчат та 43,5% хлопців.

Не виражена схильність до агресії та насилля у 66,7% хлопців та у 56,7%. Серед цієї групи опитаних 54,1% хлопців та 45,9% дівчат (Додаток В.4).

Серед респондентів не виявлено людей з агресивною спрямованістю особистості у взаєминах з іншими людьми, зі схильністю вирішувати проблеми шляхом насилля, із садистськими тенденціями тощо.

Таблиця 2.17.

Розподіл респондентів за рівнем вольового контролю емоційних реакцій

<i>Стать</i>	<i>Рівень, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>слабкий</i>	<i>помірний</i>	<i>високий</i>	
<i>хлопці</i>	26,7	33,3	40	100
<i>дівчата</i>	23,3	20	56,7	100
<i>Усього</i>	25	26,7	48,3	100

Як бачимо з таблиці 2.17, високий рівень вольового контролю емоційних реакцій продемонстрували 48,3% опитаних, помірний – 26,7%, слабкий – 25%. Для осіб з високим рівнем вольового контролю емоційних реакцій характерним є жорсткий самоконтроль будь-яких поведінкових емоційних реакцій, чуттєвих потягів.

Для людей зі слабким вольовим контролем емоційних реакцій характерно небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій. Вони також схильні реалізовувати негативні емоції безпосередньо в поведінці, без затримки. У них несформований вольовий контроль своїх потреб та чуттєвих потягів.

Високий рівень вольового контролю емоційних реакцій продемонстрували 56,7% дівчат та 40% хлопців. За статевою ознакою цю групу склали 58,6% дівчат та 41,4% хлопців.

Помірний рівень вольового контролю емоційних реакцій виявили 33,3% хлопців та 20% дівчат. Серед групи опитаних з помірним рівнем розглядуваної ознаки 62,5% хлопців та 37,5% дівчат.

Слабкий вольовий контроль емоційних реакцій мають 26,7% хлопців та 23,3% дівчат. У групі зі слабким вольовим контролем 53,3% хлопців та 46,7% дівчат (Додаток В.5).

Таблиця 2.18.

***Розподіл респондентів за рівнем вираженості схильності до
делінквентної поведінки***

<i>Стать</i>	<i>Рівень вираженості, у %</i>			<i>Усього, у %</i>
	<i>не виражена</i>	<i>наявна</i>	<i>виражена</i>	
<i>хлопці</i>	46,7	46,7	6,7	100
<i>дівчата</i>	63,3	33,3	3,3	100
<i>Усього</i>	55	40	5	100

Дані таблиці 2.18 демонструють, що у більшості опитаних (55%) не виражена схильність до делінквентної поведінки, у 40% вона наявна, 5% мають виражену схильність, що свідчить про високу готовність до реалізації делінквентної поведінки. Для людей з наявною схильністю до делінквентної поведінки характерні делінквентні тенденції та низький рівень соціального контролю.

Виражену схильність до делінквентної поведінки виявили 6,7% хлопців та 3,3% дівчат. У цій групі респондентів 66,7% хлопців та 33,3% дівчат.

Наявність делінквентних тенденцій продемонстрували 4,7% хлопців та 33,3% дівчат. Серед респондентів з такими тенденціями 58,3% хлопців та 41,7% дівчат.

Не виражена схильність до делінквентної поведінки у 63,3% дівчат та 46,7% хлопців. У цій групі респондентів 57,6% дівчат та 42,4% хлопців (Додаток В.6).

За показниками прояву схильності до тієї або іншої форми девіантної поведінки встановлено, що підлітки більш схильні до делінквентної поведінки (у 45% з них наявна або виражена схильність) та самоушкоджувальної, саморуйнуючої поведінки (у 41,7% наявна така схильність). У міру зменшення частоти віднайдення схильності до таких форм девіантної поведінки, як агресія та насилля (виявлено у 38,3% опитаних), порушення норм та правил (з нонконформістськими та високим

рівнем нонконформізму виявлено 32,7% дітей), адиктивної поведінки (28,3% опитаних).

За схильністю до поведінки, що відхиляється від норми, значущої різниці між хлопцями та дівчатами не виявлено.

Також нами були досліджена вираженість прояву різних форм агресивної поведінки серед підлітків. Застосовувалась методика Є. Ільїна «Ауто- і гетероагресія», яка виявляє вираженість у людини гетероагресії та аутоагресії.

Таблиця 2.19.

Розподіл респондентів за рівнем вираженості схильності до делінквентної поведінки

<i>Стать</i>	<i>Рівень вираженості</i>	
	<i>агресія</i>	<i>аутоагресія</i>
<i>хлопці</i>	5,73 $\pm$ 2,69	5,4 $\pm$ 3,08
<i>дівчата</i>	6,23 $\pm$ 2,54	5,43 $\pm$ 2,93
<i>загалом по вибірці</i>	5,98 $\pm$ 2,61	5,42 $\pm$ 2,98

Як видно з таблиці 2.19, за середніми показниками рівень агресії більший в жіночій групі вибірки. Середні показники в різних статевих групах вибірки за аутоагресивністю фактично не відрізняються. Перевірка на достовірність відмінностей за вказаними показниками обох груп статистично значущих відмінностей не виявила.

2.3.3. Відмінності у вираженості схильності до девіантної поведінки у групах підлітків з різним типом самоствавлення

Для досягнення поставлених у дослідженні завдань і розкриття теми нам потрібно виділити групи підлітків з різним типом самоствавлення. Для цього було здійснено кластерний аналіз. Групи виділялися на основі вираженості основних критерії самоствавлення, а саме – самоповага, аутосимпатія, очікуване ставлення від інших, самоінтерес.

Було виділено дві кластерні групи. До першої кластерної групи увійшло 74 особи, з них 81,1% осіб мають низький рівень самоповаги, 18,9% – середній; за рівнем вираженості аутосимпатії респонденти даної групи розподілилися таким чином: з низьким рівнем 70,3%, середнім – 21,6%, високим – 8,1%; за очікуваним ставленням до інших 91,9% опитаних даної групи мають низькі очікування, 8,1% – середні; 64,9% осіб цієї групи демонструють низький рівень самоінтересу, 21,6% – середній, 13,5% – високий. Отже, за сукупністю характеристик респондентів даної групи означимо дану групу, як групу з низьким самоставленням.

Другу кластерну групу склали 46 особи, які розподілилися за критеріями самоставлення таким чином: 47,8% осіб з високим рівнем самоповаги, 47,8% – середнім, 2 особи (4,3%) виявила низький рівень самоповаги; за вираженістю аутосимпатії 69,6% осіб даної групи мають високий рівень, 26,1% – середній, 4,3% – низький; 65,2% респондентів даної групи виражають низькі очікування ставлення від інших, 26,1% – середні, 8,7% – високі; високий рівень самоінтересу виявляють 65,2% опитаних цієї групи, 30,4% – середній, 4,3% – низький. У сукупності характеристик щодо вираженості складових самоставлень дану групу умовну можна означити як група з високим рівнем самоставлення (Додаток Г).

Порівняємо ці групи між собою за показниками поведінки, що відхиляється від норми.

Для порівняння двох груп між собою використовувався критерій t-Стьюдента. За показниками поведінки, що відхиляється від норми, спостерігаємо таке (Табл. 2.20, Додаток Д).

Таблиця 2.20.

Відмінності між групами з різним типом самоставлення за показниками поведінки, що відхиляється від норми

Показник поведінки, що відхиляється від норми	Група	Середнє	Стд. відхилення	Достовірність відмінностей
схильність до порушення норм і правил	низький рівень самоставлення	45,81	7,73	0,619
	високий рівень самоставлення	45,04	9,08	

схильність до адиктивної поведінки	низький рівень самоставлення	47,27	6,26	0,000**
	високий рівень самоставлення	40,96	5,56	

Продовження таблиці 2.20

схильність до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки	низький рівень самоставлення	50,08	8,95	0,000**
	високий рівень самоставлення	43,17	7,48	
схильність до агресії та насилля	низький рівень самоставлення	48,68	7,15	0,035*
	високий рівень самоставлення	46,17	4,63	
вольовий контроль емоційних реакцій	низький рівень самоставлення	53,11	9,41	0,001**
	високий рівень самоставлення	47,26	8,88	
схильність до делінквентної поведінки	низький рівень самоставлення	51,27	6,74	0,000**
	високий рівень самоставлення	43,00	5,15	

Примітка: ** достовірність на рівні $p \leq 0,01$, * достовірність на рівні $p \leq 0,05$

Як видно з таблиці 2.20, достовірні відмінності між групами з різним типом самоставлення, а саме з низьким та високим рівнем самоставлення, спостерігаємо за такими показниками поведінки, що відхиляється від норми, як схильність до адиктивної поведінки ($p \leq 0,001$), схильність до делінквентної поведінки ($p \leq 0,001$), схильність до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки ($p \leq 0,01$), вольовий контроль емоційних реакцій ($p \leq 0,05$), схильність до агресії та насилля ($p \leq 0,05$).

Група з низьким рівнем самоставлення виявляє більшу схильність до адиктивної поведінки ($47,27 \pm 6,26$) порівняно з групою з високим рівнем самоставлення ($40,96 \pm 5,56$): підлітки з першої групи виявляють схильність до втечі від реальності шляхом зміни свого психічного стану, схильність до ілюзорно-компенсаторному способу вирішення особистісних проблем; вони орієнтовані на чуттєву сторону буття, виявляють гедоністичну орієнтацію.

Група з низьким рівнем самоставлення також демонструє більшу схильність до делінквентної поведінки ($51,27 \pm 6,74$), ніж підлітки, які склали групу з високим рівнем самоставлення ($43,00 \pm 5,15$): підлітки першої групи

більшою мірою демонструють потенційну готовність до порушення правових норм та низький рівень соціального контролю порівняно з підлітками другої групи.

Підлітки групи з низьким рівнем самоставлення демонструють більшу схильність до самоушкоджувальної та саморуйнуючої поведінки ($50,08 \pm 8,95$), ніж підлітки з високим рівнем самоставлення ($43,17 \pm 7,48$): для опитаних першої групи характерна готовність до реалізації різних форм аутоагресивної поведінки, власне життя не є для них високоцінним, вони прагнуть до ризику, мають потребу у гострих відчуттях, виявляють садо-мазохистські тенденції.

Підлітки групи з низьким рівнем самоставлення виявляють більшу схильність до прояву агресії та насилля ($48,68 \pm 7,15$) порівняно з ровесниками з високим рівнем самоставлення ($46,17 \pm 4,63$): підлітки з низьким рівнем самоставлення більшою мірою здатні вирішувати складні життєві задачі через агресію та насилля, не здатні до гнукості поведінки у критичних для них життєвих ситуаціях порівняно з підлітками з високим рівнем самоставлення.

Підлітки другої групи демонструють вищий рівень вольового контролю емоційних реакцій ($47,26 \pm 8,88$) порівняно з підлітками з низьким рівнем самоставлення ($53,11 \pm 9,41$): для підлітків першої групи характерним є слабкість вольового контролю емоційної сфери, небажання або нездатність контролювати поведінкові прояви емоційних реакцій, схильність реалізовувати негативні емоції безпосередньо у поведінці, несформованість вольового контролю своїх потреб та чуттєвих потягів.

Також ми перевірили за допомогою критерія t-Стюдента наявність відмінностей між групами підлітків з низьким та високим самоставленням за спрямованістю агресії (Табл. 2.21, Додаток Е).

Таблиця 2.21.

Відмінності між групами з різним типом самоставлення за спрямованістю агресії

Тип агресивної поведінки	Група	Середнє	Стд. відхилення	Достовірність відмінностей
--------------------------	-------	---------	-----------------	----------------------------

гетероагресія	низький рівень самоставлення	6,49	2,7	0,007**
	високий рівень самоставлення	5,17	2,27	
аутоагресія	низький рівень самоставлення	6,54	2,77	0,000**

Продовження таблиці 2.21.

аутоагресія	високий рівень самоставлення	3,61	2,39	
-------------	------------------------------	------	------	--

Примітка: ** достовірність на рівні $p \leq 0,01$

Отже, ми виявили статистично достовірні відмінності у прояві аутоагресії опитуваних з різних груп за типом самоставлення: для осіб з групи низького рівня самоставлення характерним є вищий її прояв ($6,54 \pm 2,27$) порівняно з підлітками з другої групи ($3,61 \pm 2,39$), яку ми виділили як групу з високим рівнем самоставлення.

За вираженістю агресивної поведінки, спрямованої зовні, також спостерігаємо аналогічне: підлітки з низьким самоставленням демонструють більшу агресивність ($6,49 \pm 2,7$) порівняно з підлітками, які потрапили до групи з високим рівнем самоставлення ($5,17 \pm 2,27$).

Зверає на себе увагу також той факт, що різниця середніх показників за різними типами агресивної поведінки між групами з різними типами самоставлення також має відмінності: більш виражені ці відмінності за виявом аутоагресивної поведінки і менш – за агресією, спрямованою зовні.

Отже, інтегруючи отримані результати, можемо стверджувати, що підлітки з низьким рівнем самоставлення більш схильні до таких форм девіантної поведінки, як делінквентна поведінка, самоушкоджувальна, саморуйнуюча поведінка, агресії та насилля, адиктивної поведінки. У них знижена здатність до вольового контролю емоційних реакцій. Також підлітки з низьким рівнем самоставлення достовірно більш схильні до прояву як аутоагресивної поведінки, так і до агресії, спрямованої зовні.

Отримані дані підтверджують теоретичні концепції про те, що тип самоставлення впливає на формування схильності до девіантної поведінки. Такі дані можуть бути пояснені тим, що самоставлення підлітка досить не

стійке та вразливе через вплив мікросередовища, ставлення ровесників, зміну соціальної позиції. Підлітки з низьким типом самоствавлення, ймовірно, не знаходять підтримки серед соціального оточення або суб'єктивно його сприймають як загрозливе. Крім того, у них слабкий вольовий контроль емоційних реакцій порівняно з ровесниками з групи високого рівня самоствавлення.

Девіантна поведінка, схильність до якої виявляє підліток із низьким рівнем самоствавлення, може виконувати, як мінімум, дві функції у цьому контексті: 1) захисної реакції на суб'єктивно негативні впливи середовища; 2) як засіб самостввердження, який допоможе підвищити рівень самоствавлення.

Висновки до другого розділу

Проведене емпіричне дослідження схильності до девіантної поведінки у підлітків з різним типом самоствавлення дозволяє зробити такі висновки.

1. За показниками міри прояву схильності до тієї або іншої форми девіантної поведінки встановлено, що підлітки більш схильні до делінквентної поведінки та самоушкоджувальної, саморуйнуючої поведінки, агресії та насилля, меншою мірою до порушення норм та правил, адиктивної поведінки.

2. Достовірних відмінностей за схильністю до різних форм девіантної поведінки і типом самоствавлення між різними статевими групами підлітків виявлено не було.

3. Самоствавлення у підлітків більшою мірою визначається рівнем самоповаги та аутосимпатією та меншою – очікуваним сталенням від інших та самоінтересом.

4. Підлітки з низьким рівнем самоствавлення порівняно з ровесниками з високим рівнем самоствавлення демонструють вираженішу схильність до таких форм девіантної поведінки, як адиктивна ($p \leq 0,001$), делінквентна поведінки ($p \leq 0,001$), самоушкоджувальна, саморуйнуюча ($p \leq 0,01$), виявлення агресії та насилля ($p \leq 0,05$).

5. Підлітки з низьким рівнем самоствавлення порівняно з ровесниками з високим рівнем самоствавлення демонструють більшу готовність до аутоагресивної поведінки ($p \leq 0,001$), та агресії, спрямованої зовні ($p \leq 0,01$).

6. Підлітки з низьким рівнем самоствлення порівняно з ровесниками з високим рівнем самоствлення мають меншу здатність до вольового контролю емоційних реакцій ($p \leq 0,05$).

ВИСНОВКИ

Проведений аналіз проблеми девіантної поведінки у підлітковому віці та чинників, що її формують, можемо зробити такі загальні висновки.

1. Девіантна поведінка визначається як така активність особистості, в результаті якої відбувається порушення соціальних норм, нанесення шкоди різної інтенсивності; на особистісному рівні така поведінка є проявом соціальної дезадаптації і відображає спрямованість особистості.

2. Девіантна поведінка підлітків обумовлена як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками, зокрема індивідуально-психологічними, серед яких значне місце займає самоставлення.

3. Девіантна поведінка у підлітковому віці виконує дві основні функції – засіб самоствердження та захисту.

4. Самоставлення – емоційно-ціннісний компонент самосвідомості, який виконує функцію регуляції поведінки; інтегральне утворення, до якого входять самоінтерес, самоприйняття, аутосимпатія, самоповага, впененість у собі, гідність, інтегральна самооцінка та ін.

5. Такі характеристики самоставлення, як неадекватність самооцінки, низький рівень самоповаги, аутосимпатії, очікуваного ставлення від інших, самоінтересу та самоприйняття сприяють формуванню девіантної поведінки.

6. Низький рівень самоставлення обумовлює схильність до таких форм девіантної поведінки, як адиктивна, делінквентна, самоушкоджувальна, саморуйнуюча, різних типів агресії (аутоагресії, агресії, спрямованої зовні) та насилля.

Список використаної літератури

1. Андрійчук І. Феномен самоставлення у структурі особистості підлітка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Психологія»*. Випуск 35. 2015. С. 4-15.
2. Балинець К.С., Грейліх О.О. Особливості самооцінки у підлітковому віці. *Редакційна колегія*. 2020. № 6. С. 5-11.
3. Бігун Н.І. Формування позитивного самоставлення як психологічна умова запобігання депресії у підлітків. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*. Випуск 1(46). С. 11-17.
4. Білоус О. В. Вікова психологія: Навчальний посібник. Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. С. 65-71.
5. Богданова К. Д. Особливості самосвідомості сучасного підлітка. *Збірник наукових праць*. 2016. Вип. VI. С. 31-35.
6. Бондарчук О. І. Психологія девіантної поведінки: курс лекцій. Київ: МАУП, 2006. 88 с.
7. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка: монографія. Київ: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
8. Булах І. С. Специфіка особистісного зростання підлітка: ракурс сучасного психологічного дослідження. *Журнал практикуючого психолога*. 2002. Вип. 8. С. 72-85.
9. Вінс В.А., Тороп О.С. Вплив сім'ї на формування девіантної поведінки в підлітків. *Габітус*. 2023. Вип. 54. С. 69-71.
10. Волошина Н.В. Чинники девіантної поведінки неповнолітніх в Україні. *Дитинство без насилля: суспільство, школа і сім'я на захисті прав дітей: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / за заг. ред. проф. О. Кікінежді*. Тернопіль: Стереарт, 2014. С. 282–284.

11. Волошин М. Особливості девіантної поведінки підлітків в контексті різних стилів сімейного виховання. Науковий блог Національного університету «Острозька академія». URL: <https://naub.oa.edu.ua/2013/osoblyvosti-deviantnoji-povedinky-pidlitkiv-vkonteksti-riznyh-styliv-simejnoho-vyhovannya/> (дата звернення: 20.10.2024).

12. Гернешій М. В., Михайлишин У. Б. Психологічні особливості самооцінки у підлітковому віці. *Сучасні аспекти та перспективні напрямки розвитку науки*. 2023. С. 204-206

13. Гірчук О.В. Умови формування самооцінки в підлітковому віці. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць. Т. IX. Ч. 3. Етнічна психологія. Історична психологія. Психолінгвістика*. За ред. С.Д. Максименка, М.-Л.А. Чепи. Київ, 2008. С. 241-249.

14. Говорун Т. В., Кікінеджі О.М. Гендерна психологія: навч. посіб. Київ: Академія, 2004. С. 198–250.

15. Головська І.Г., Авадані В.А. Схильність до суїцидальної та девіантної поведінки підлітків під час воєнних дій. *Габітус*. 2023. Вип. 53. С.110-114.

16. Гольдштейн А. Тренінг умінь спілкування: як допомогти проблемним підліткам. Київ: Либідь, 2003. 520 с.

17. Горбатих В. В. Самоставлення особистості як емоційний компонент самосвідомості. *Вісник Запорізького національного університету. Серія «Педагогічні науки»*. 2010. № 2 (13). С. 48–52.

18. Денисов Ігор Геннадійович Характерологічні властивості особистості підлітків як детермінанти асоціальної поведінки. *Наука і освіта*. 2016. №2-3. С. 50-55.

19. Дмитріюк Н., Кордунова Н. Самоставлення як психологічний компонент особистісного розвитку сучасного підлітка. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України*. 2019. Вип. 45. С. 128-151.

20. Дуткевич Т. В. Дитяча психологія. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. С. 370-385.
21. Єременко О. Дослідження самооцінки дітей підліткового віку. *Збірник наукових праць*. 2016. Вип. VI. С. 40-44.
22. Єрмакова Наталія Прояви суїцидальних тенденцій у підлітковому віці. Психологія: реальність і перспективи. *Збірник наукових праць РДГУ*. 2023. Вип. 20. С. 48-56.
23. Зубіашвілі І.К. Особливості девіантної поведінки підлітків. *Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи: матеріали круглого столу* / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 95 с. С. 25-30.
24. Карпенко Є. Вікова та педагогічна психологія: Актуальні студії сучасних українських учених: навч. посібник. Дрогобич: Посвіт, 2014. 152 с.
25. Качинська А.В. Чинники впливу на розвиток самоставлення у підлітковому віці. *Наука – практиці*. 2013. №8-9 (15-16). С. 105-107.
26. Кошова І. В., Кресан О. Д. Психологія девіантної поведінки: Навчально-методичний посібник. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2021. 226 с.
27. Крамченкова В.О. Батьківське ставлення як чинник «Я-концепції» підлітка. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. Випуск 66. 2022. С. 109-126.
28. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій). Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2010. С.49-58.
29. Лобанова А.С., Калашнікова Л.В. Робота з підлітками-девіантами: соціологічний та психологічний аспекти: підручник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во «Каравела», 2017. 470 с.
30. Максим О.В. Ціннісні пріоритети підлітків з девіантною поведінкою. *Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи: матеріали круглого столу* / за ред. Максимової

Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. С.41-46.

31. Максимова Н. Ю. Психологія адиктивної поведінки: навч. посіб. Київ: ВПУ «Київський університет», 2002. 308 с.

32. Максимова Н. Ю. Психологія девіантної поведінки: навч. посібник. Київ: Либідь, 2011. 520 с.

33. Мельничук М.М. Самооцінювання підлітків схильних до девіантної поведінки. *Молодий вчений*. 2021. №12 (100). С. 127-130.

34. Михайлишин У.Б., Шмідзен І.Ю., Малета А.І. Самооцінка у формуванні статусу підлітків у групі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Психологія*. 2023. Вип. 3. С. 121-125.

35. Оникійчук О., Фальковська Л.М. Зв'язок рівня самооцінки та агресивності у підлітковому віці. *Психологічні дослідження. Наукові праці викладачів та студентів соціально-психологічного факультету*. Випуск 8. С. 109-111.

36. Островська-Бугайчук І.М. Причини формування девіантної поведінки підлітків. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 2 (80). Педагогічні науки. 2015. С. 48-52.

37. Партико Н.В., Закалик Г.М., Макаренко С.С. Чинники девіантної поведінки неповнолітніх. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2019. №63. Т.1. С. 134-137.

38. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / [Н.О. Гончарова, Ю.Л. Горбенко, Ю.І. Калюжна, В.А. Лавріненко, М.М. Мельничук, О.Г. Мирошник, Н.М. Мишко, В.Ф. Моргун, Л.Г. Перетятко, М.М. Рева, К.В. Седих, М.М. Тесленко, І.Г. Тітов, Т.Є. Тітова, А.С. Харченко, Н.О. Чайкіна, Т.А. Яновська]; за ред. К.В. Седих. Полтава: Астроя, 2018. 342 с.

39. Рибалка В. Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій проблемної особистості. Київ: Шкільний світ, 2009. 128 с.

40. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія. Київ: Академвидав, 2005. 360 с.
41. Седих К.В., Моргун В.Ф. Делінквентний підліток. Навчальний посібник з психопрофілактики, діагностики та корекції протиправної поведінки підлітків для студентів психологічних, педагогічних, соціальних, юридичних спеціальностей та інтернів-психіатрів. 3-е вид., доп. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2019. 272 с.
42. Солодчук С. Є. Сучасні проблеми розвитку особистості у підлітковому віці. Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи: матеріали круглого столу / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. 95 с. С. 70-73.
43. Титаренко Т. М. Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій. Київ: Міленіум, 2011. 272 с.
44. Титаренко Т. М. Самоставлення. Психологія особистості: Словник-довідник. Київ: Рута, 2001. С. 110.
45. Трофименко Н.Є. Ціннісне ставлення до себе як чинник особистісного розвитку в підлітковому віці URL: http://www.rusnauka.com/PNR_2006/Psihologia/5_trofimenko%20n.je.doc.htm
46. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
47. Ходанович О.О. Особливості самоставлення підлітків із різним рівнем самооцінки. *Диференціальний підхід у дослідженні професійного самоздійснення особистості*: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (24-25 березня 2022 року) / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса: ФОП Бєлий А.Є., 2022. С. 128-134.
48. Христук О. Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів: ЛьвДУВС, 2014. 192 с.

49. Чайковська О.М. Складові системи чинників девіантної поведінки підлітків. *Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. 2015. Випуск 28. С. 627-637.

50. Чамата П. Р. Самосвідомість та її розвиток у дітей. Київ: Наука, 1965. 48 с.

51. Яворська-Ветрова І.В. Розвиток самосвідомості підлітків як ресурс їх особистісного становлення. *Психологічні реалії становлення особистості підлітка: сучасність та перспективи: матеріали круглого столу* / за ред. Максимової Н.Ю., Грись А.М., Максим О.В. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2019. С. 89-94.

52. Adler A. The individual psychology of Alfred Adler: A systematic presentation of selections from his writings/ H.&R. Ansbacher (Eds.). New York: Basic Book, 1956. 503 p.

53. James W. The Principles of Psychology. NY: Hanry Holt And Company, 1918. 478 p. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/57628/pg57628-images.html>

54. Rogers C.R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 1995. 420 p.